

A ECONOMÍA VINÍCOLA DA COMARCA EUMESA SEGUNDO UNS DATOS DO SÉCULO XIX

Xesús Andrés López Calvo

1. INTRODUCCIÓN

A carón das parras, as vides e o viño, técese unha rede de axentes, recursos, prácticas, institucións e paisaxes que non poden seren ignoradas polo historiador.

A comprensión integral do significado do cultivo das viñas e da produción, distribución e consumo de viño, require unha consideración conxunta das súas implicacións económicas, sociais e territoriais. Con este obxectivo de fondo, no presente traballo, tentamos por de relevo unha particular expresión local dos valores e calidades (industriais, comerciais, domésticos, públicos, cívicos, ecolóxicos e creativos) da produción vinícola.

Non somos orixinais neste tipo de estudos. Couceiro Freijomil en 1944, e Meijide Pardo en 1993, redactaron as primeiras investigacións coñecidas¹. Pola nosa banda, publicaremos datos contidos, verbo do tema, en atados conservados no Arquivo Histórico Municipal de Pontedeume² verbo do tema, dentro dun concreto segmento cronolóxico: o século XIX, que segundo a nosa opinión, configura un período paradigmático, pois dunha banda amósase como expoñente da evolución do autoconsumo ao mercado e, doutra, supuxo o esmorecemento deste sector por mor das pragas (no Partido Xudicial de Pontedeume dende 1852), da climatoloxía adversa e da non doada adaptación dalgunhas castes ás condicións dos terreos. O que se amosaba como esperanza dunha mellora económica, axiña se converteu en frustración ou, como o describe unhas palabras ben autorizadas: “o tempo onde as trabes do sistema agrario galego se tornaron en cangas”³.

Se admitimos como verdade que “o ben feito só se fai unha vez”, xa advertimos ao lector que se atopa diante dunha achega incompleta. Somos conscientes que, o resultado final non ten equilibrada a relación entre información e análise. Aínda así, coidamos que

1. A. COUCEIRO FREIJOMIL, *Historia de Puentedeume y su comarca*, Santiago, Editorial Compostela 1944; A. MEIJIDE PARDO, *Aspectos de la vida económica de Pontedeume en el siglo XVIII*, en: "Anuario Brigantino" 16 (1993) 61-74.

2. A partir de agora citarémolo coas siglas AMP.

3. L. FERNÁNDEZ PRIETO, *Labregos: conciencia, estado, sociedade e innovación tecnolóxica na agricultura galega (1850-1939)*, Vigo, Xerais 1992, 35.

se trata dun traballo pertinente, pois de seguro motivará á elaboración de futuros estudos máis sisudos que o noso.

2. UNHAS XENERALIDADES SOBRE OS ANTECEDENTES

As vides galegas teñen unha clara orixe mediterránea, rexión onde a variedade vinífera europea atopou as mellores condicións medio ambientais para o seu desenvolvemento. Coa romanización das terras peninsulares este cultivo excedeu o seu óptimo climático e así debeu chegar a Galicia⁴.

No século XV, a excelencia dalgúns produtos galegos tiña sona recoñecida, entre outros os viños, especialmente os de Ribadavia, o que daba abonda actividade exportadora aos portos galegos⁵. En 1496 chegaron a as provisións para equipar á Armada que de Laredo a Flandes levaría á futura raíña Xoana para o seu casamento co Arquiduque Filipe. Da provisión que se redactou, sábese que partiron de Betanzos e doutros portos veciños: vinte mil cántaras de a oito azumes de viño “yana baladí”⁶.

Nos séculos XVI ao XVIII, logo dos cereais, o segundo cultivo en importancia era o viño que se producía dun xeito extenso, mesmo en comarcas –como a eumesa– onde hoxe non queda rastro del. Como acontece nos países mediterráneos, España ten unha larga tradición na produción vinícola. O seu consumo estaba perfectamente integrado na dieta, e coa excepción dalgúns zonas que dirixiran previamente a súa produción cara ao exterior, nas zonas rurais producíase para o autoconsumo e, nalgúns casos, para comercializar en núcleos urbanos próximos.

Aínda que no século XVI a zona galega de máis viño era Ourense, o cosmógrafo Fernando Colón describe que, da Coruña a Betanzos había tres légoas de viñas e hortas⁷. En xeral, podemos dicir que nos séculos XVI e XVII en Galicia o viño era un monocultivo nas comarcas do Avia e nos vales do Miño e Monterrei. Os viños brancos de Ribadavia exportábanse cara Asturias e o País Vasco, onde tiñan moito aprecio e saían tamén para Inglaterra. O viñedo, desta vez a xeito de parra, aparecía tamén na costa das Rías Baixas penetrando cara o interior alternando con agros de centeo e millo, e mesmo con árbores froiteiras. Nas Rías Altas, o viñedo tiña como mellor lugar as contornas de Pontedeume e Betanzos⁸.

4. Cf. J. M. SANTOS SOLLA, *Geografía de la vid y el vino en Galicia*, Pontevedra, Diputación Provincial 1992, 70. Tamén: J. VILLAAMIL CASTRO, *La industria vinícola en Galicia*, en: “Galicia Histórica” (1889) 39-43.

5. O clérigo e cronista italiano Lucio Marineo Sículo, traído á Corte por Fernando o Católico, sostíña que os viños galegos eran buscados como os superiores en tódolos mercados.

6. É dicir “do país”. Cf. A. LÓPEZ FERREIRO, *Galicia en el último tercio del siglo XV*, Editorial Compostela – Faro de Vigo, Santiago de Compostela - Vigo 1968, 210.

7. Cf. H. COLÓN, *Descripción y cosmografía de España*, Sevilla, 1988. Tamén: J. J. RODRÍGUEZ TORO, *La descripción y cosmografía de España (o itinerario) de Hernando de Colón, sus aportaciones para los historiadores*, en: “Historia, Instituciones, Documentos” 27 (2000) 275-294.

8. Cf. V. VÁZQUEZ DE PRADA (DIR.), *Historia económica y social de España*. Madrid, Confederación Española de Cajas de Ahorros 1978, Vol III: Los siglos XVI y XVII, 392.

O século XVI tamén foi a mellor época do viño Ribeiro, ata que, a partires do 1640, os ingleses comezan a levar viño do Porto, unha decadencia que durará ata o século XVIII. A súa venda quedou reducida ó mercado galego, atopando atrancos por mor dos malos camiños e a suba do transporte, particularmente das recuas que chegaban dende Ribadavia a Compostela. Porén, este encarecemento xogou a favor do viño das Mariñas betanceiras o dos do Rosal⁹.

No primeiro terzo do século XVIII, as terras dedicadas en Galicia ao viño eran o 5% do total das cultivadas. Os datos do *Catastro de Ensenada* permiten ver como estaba repartida a superficie cultivada a mediados do século XVIII e o valor anual de cada clase de cultivo:

CLASE DE CULTIVO	EXTENSIÓN EN FERRADOS	% DO CONXUNTO	PRODUTO ANUAL EN REAIS	% DO PRODUTO
Labradío	5.074.140	76,63	68.936.684	73,01
Vño	529.936	8	13.416.578	14,22
Oliveiras	3.619	0,05	128.162	0,14
Prados	644.897	9,72	8.401.792	8,90
Soutos	369.784	5,60	3.516.969	3,73

Fonte: Grupo'75, La economía del Antiguo Régimen. La "renta nacional" de la Corona de Castilla. Citado en: P. SAAVEDRA, Historia da Idade Moderna (1480-1808), Barcelona, Cupsa 1980,33

A finais do século XVIII a boa hospitalidade ofrecida nos tramos do Camiño de Santiago, consecuencia da mellora económica do Século de Ouro, favorecía a sona dos caldos galegos. Aos ollos de Corsini e Malagotti, relatores da viaxe feita polo duque Cosme de Médici, os viños de Galicia eran os mellores de España. E non só o subliñan eles, senón que tamén o fan o resto de peregrinos italianos da época. Unha opinión que consideramos ponderada, pois a boa fe que os italianos coñecen ben os viños a diferenza, por exemplo, dos alemáns que beben cervexa, ou dos ingleses que beben whisky... Tamén destacan os seus baixos prezos, e mesmo quedan favorablemente impresionados da cor clara dos viños brancos que atopan no tramo de León a Compostela. O cronista Nala, apunta ao que el chama: *vinum pectoralis*, un caldo de fortes aromas, dulcificado e con especias, tamén usado coma xarope para problemas pulmonares, que o italiano identifica con ese nome, pois non atopou sinónimo para identificar o que nós coñecemos como *sangría*, termo descoñecido entón en Italia¹⁰.

A nivel local, podemos dicir que, por aqueles tempos, cada veciño era un colleiteiro o que facía inútil a existencia de puntos de venda. Porén, o comercio marítimo favorecía o tráfico de viño. Jerónimo del Hoyo, así o fai constar en 1607:

“Por este río (o Eume) suben muchos navíos de Francia y de Flandes y de Viscaya y de Portugal y de otras muchas partes, con todo género de mer-

9. Cf. A. HUETZ DE LENS, *Vignes et vins de Nor-Ouest de l'Espagne*, Burdeos 1967.

10. Cf. G. TAMBURLINI, *L'Ospitalità nelle relazioni dei pellegrini italiani*, en: “Compostellanum” LXII (2017) 450.

*cancias y, así, en la dicha villa hay hombres que tratan en ellas y que en brebe se suelen hacer ricos. También se embarca en este río todo género de vinos de lo que se coxe en la tierra y se lleva a Asturias y a Viscaya y a otras partes*¹¹.

Couceiro Freijomil describe que o coidado das viñas foi obxecto de ordenanzas proteccionistas do goberno local eumés. Concretamente cita as de 14 de setembro de 1622 que viñan regular prácticas e costumes de tempos inmemoriais como, por exemplo, a publicación e organización do calendario de vendimas para as fincas radicadas no territorio da vila. Este proteccionismo para os cultivos locais mantívose teimudamente ao longo dos anos, como o demostran as noticias e documentos de preitos e prohibicións. Por exemplo: as sentenzas de Carlos III de 28 de setembro de 1770, e 18 de febreiro de 1772, a favor das reclamacións do Xustiza e Rexemento da Vila contra o viño expendido por industriais cataláns, ao que se cualificaba como adulterado e causante de enfermidades. Seica aqueles viños cataláns -máis fortes que os do país- producían embriagueces e mesmo mortes, pois:

*“Dichos catalanes, recogen el vino que se halla perdido en la villa y le echan el de Campeche, uva de saúco exprimida y piedra lumbre, le dejan fermentar y tienen prevenida una vasija que ha cerrado salmuera fuerte, echando dos partes de esta composición con el vino del país y la una del de Cataluña o Valencia, el que clarifican con tierra llamada de vino, de que ha resultado que todos aquellos que estaban viciados en el uso de él padecieron unas fiebres que les quitó la vida al séptimo día, sin haber alcanzado ninguna medicina acortarlas*¹²”.

El Rei dispuxo: “No permitáis que hasta que se consuman los vinos de las cosechas de esta villa se introduzcan ni vendan en ella otros algunos de fuera, y en ningún caso permitais la introducción y venta de los extranjeros”.

Tamén temos constancia de preitos que mantivo o Concello contra os frades do convento agostiño por mor do viño. Por exemplo, un de 1629, pois querían os frades abrir unha taberna nos contornos da ermida das Virtudes o que lles foi denegado, e outro de 1693 litigando pola administración dunhas viñas pertencentes á Obra Pía de Nogueirido, cuxa sentenza, desta volta, lles foi favorable aos frades¹³.

11. J. DEL HOYO, *Memorias del Arzobispado de Santiago. Transcripción del manuscrito original del año 1607 que se guarda en el Archivo de la Mitra Compostelana*, Edición de Ángel Rodríguez González y Benito Varela Jácome, Santiago, s/f, 302-318.

12. A. COUCEIRO FREIJOMIL, *Historia de Puentedeume...*, O. c., 309-310. O Señor da Vila tiña a regalía de arredar a venda de viño no seu estanco durante o mes de xuño, sen podelo facer ningunha outra persoa.

13. Cf. J. A. LÓPEZ CALVO, *El convento agustino de Pontedeume. Estudio histórico y Colección Documental*, Pontedeume, Sociedad Filatélica Eume 2006, 117. Este non é o único preito do temos noticia. En 1552 ponlle un o Concello ao Alcalde do Coto de Caaveiro polo calendario de vendima dos veciños de Cabanas; o de 1628 contra Diego López de Aguiar por abusar da venda de viño foráneo; o de 1678 contra veciños do coto de Breamo polo mesmo motivo; o de 1681 contra Xoán Vázquez de Cermuzo por vender viño de Ribadavia, Ourense e Monforte; o de 1721 contra Miguel da Veiga, veciño de

Na década dos sesenta do século XVIII, incrementábase a presenza de negociantes cataláns nas nosas contornas. Simultaneamente ao tráfico da sardiña salgada, introducen viños do seu país. Deste xeito, Ramón Rafols e Xosé Solé, acadan autorización do Concello para abastecer de viño catalán ao mercado local. Tamén os irmáns Xosé e Tomé Vaddell, naturais de Vilanova i la Geltrú, Xaime Moret e Cristobo Solé, centran a súa operatividade mercantil na importación de viños de Cataluña. Os viticultores da comarca eumesa opuxéronse a estes permisos, e denuncian no Axuntamento que os cataláns, coa desculpa que os seus viños son máis fortes que os producidos en Galicia, véndenos en cantidade masiva nas tabernas que teñen abertas nas contornas da vila, especialmente no Areal de Cabanas¹⁴. Xa fixemos notar que, finalmente, o Real Consello de Castela emitiu cadansúas Provisións, polas que se prohibía aos cataláns e demais traficantes, que comerciaran con viños mentres no estiveran consumidos enteiramente os das colleitas dos veciños da vila. Curiosamente, estas Provisións, serán impugnadas rematando o século pola propia Facenda do Estado, pois aquel privilexio seica ía en prexuízo do abastecemento do xénero no mercado, e danaba aos gravames que a Facenda pública percibía por ese comercio. Aínda así, a principios do século XIX, a corporación municipal eumesa seguía usando daquela franquía que lle fora concedida¹⁵.

Para rematar estas xeneralidades sobre os antecedentes, queremos deixar constancia das informacións recollidas na *Descrición Económica de Galicia*, de Lucas Labrada, sinxela e metódica exposición dos fundamentais feitos económicos da Galicia do século XVIII, cando describe a actividade do porto de Pontedeume: “No es tampoco despreciable la extracción que se hace de los vinos del país, especialmente al Ferrol, pues en año común excederá seguramente de ciento cincuenta pipas”¹⁶.

En resumo, a agricultura galega no remate do século XVIII estaba definida por un carácter pre-industrial e tradicional. Pre-industrial na medida en que predominaban as actividades rurais, especialmente a agricultura, e tradicional pola súa escasa orientación comercial. Esta agricultura estaba ademais condicionada polo réxime de propiedade: o sistema foral. Os ingresos obtidos da terra empregábanse para pagar rendas e décimos. Como se amosaban insuficientes, aos campesiños cumpríanlle realizar actividades complementarias: salga de pescado, arrieiría, curtidos e o traslado do viñedo ao monte¹⁷.

Centroña por non pagar imposto sobre o viño recolleitado. Cf.ID., *O Libro Rexistrador de Propiedades do Concello no Fondo de Patrimonio do Arquivo Municipal. Uns apuntamentos sobre Pontedeume e o seu alfoz no século XVIII*, en “Cátedra” 4 (1997) 43-119.

14. Cf. Juan Manuel de Soto (vecino de Cabañas/Arenal) en junio vendía vino bajo una cubierta de canizos y ramos en donde reside, en perjuicio de los otorgantes y más vecinos que tienen la concesión del Conde de Lemos (otorgantes), cuando se reserva a ella, en: AMP, Atado n° 313/2.

15. Cf. A. Meijide Pardo, *A. c.*, 68-69.

16. J. LUCAS LABRADA, *Descrición Económica del Reino de Galicia*, Vigo, Galaxia 1971, 35. A pipa como unidade de medida de capacidade para viño, equivale a 480 litros. Cf. INSTITUTO GEOGRÁFICO Y ESTADÍSTICO, *Equivalencias entre las pesas y medidas usadas antiguamente en las provincias de España y las legales del Sistema Métrico Decimal*, Madrid 1886. Segovia, Imprenta Viúda de Espinosa 1839, 183.

17. Cf. L. ALFONSO ÁLVAREZ, *La economía de Galicia, una panorámica, c. 1750-2010*, en: “Historia contemporánea” 42 (2010)15-65.

ECONOMÍA VINÍCOLA NO CONCELLO DE CABANAS EN 1750						
	CABANAS E ERINES	LARAXE	PORTO	REGÜELA	SALTO	SOA-SERRA
EXTENSIÓN DEDICADA Á VIDE EN FERRADOS E XORNAIS	Non consta	24 xornais de viñas, 8 de 1ª primeira 8 de 2ª e 8 de 3ª	853 xornais de viñas de 1ª; 854 de 2ª; 853 de 3ª. 14 de parras de 1ª, 14 de 2ª e outros 14 de 3ª	Non se sementa viño	Non hai nin viñas nin parras	Non se sementa
AZUMES ¹⁸ DE PRODUCCIÓN ANUAL DE VIÑO POR FERRADO DE VIDE RASA	20 en terra de 1ª; 16 na de 2ª; 12 na de 3ª	9 en terra de 1ª, 6 na de 2ª e 3 na de 3ª	40 en terra de 1º, 20 na de 2ª e 20 na de 3º			
AZUMES DE PRODUCCIÓN ANUAL DE VIÑO POR FERRADO DE PARRA	40 en terra de 1ª; 30 na de 2ª; e 20 na de 3ª	40 en terra de 1ª, 36 na de 2ª e 30 na de 3ª	Non consta			
TABERNAS OU MESÓNS	Non hai	1 en "Pión da Pedra"	1 a de María López	Non hai	1	1
VALOR DO AZUME DE VIÑO	1 real de vellón	1 real e cuartillo o de vide rasa	1 real e cuartillo o de vide rasa e tres cuartillos o de parra			

Fonte: A. FERNÁNDEZ RIFÓN, Cabanas, Erines, Laraxe, Porto, Regüela, Salto, Soaserra según las resuestas generales del Catastro de Ensenada, Año 1750, A Coruña, Deputación Provincial 1999

3. O CONTEXTO AGRÍCOLA GALEGO NO SÉCULO XIX

Chegado o século XIX, a agricultura española experimenta unha intensificación por mor do: Crecemento demográfico, que impulsa un incremento da produción de cereais, principalmente trigo¹⁹, e do proceso de integración de España na economía internacional nun contexto de primeira globalización, que implicou unha orientación cara ao exterior nalgúns produtos especialmente nos viños²⁰.

Tamén, en liñas xerais, a agricultura galega do XIX amosa esa particular intensificación por mor da: Acumulación de esforzos humanos sobre a terra, a ausencia de ma-

18. Cf. L. ALONSO ÁLVAREZ, *La economía de Galicia, una panorámica*, c. 1750-2010, en: "Historia contemporánea" 42 (2010)15-65.

19. Cf. J. HARRISON, *Historia económica de la España contemporánea*, Barcelona, Vicens Vives 1988, 29. Con todo, o impulso industrial que favorecerá a distribución da poboación nas grandes cidades a penas comeza a insinuarse e así, nestas datas, -por exemplo- A Coruña no supera a Betanzos en poboación.

20. Cf. D. GALLEGU - V. PINILLA, *Del librecambio matizado al proteccionismo selectivo: el comercio exterior de productos agrarios y alimentos en España entre 1849-1935*, en: "Revista de Historia Económica" 14 (1986) 371-420 y 619-639.

quinaria e abonos orgánicos e o carácter tradicional da tecnoloxía empregada; a ampliación de superficies cultivadas a costa das terras incultas ou o aproveitamento máis intensivo dos montes, a xeneralización do novos cultivos que permiten reducir ou mesmo eliminar o barbeito aumentando a produtividade e a consolidación dunha agricultura de policultivo.

A revolución liberal e a orientación adoptada pola política económica tamén premeron aos agricultores cara unha maior comercialización. O agricultor víase obrigado a dispor de excedente co que comerciar e co que obter posibles para afrontar as cargas fiscais. O viño, xunto co gando vacún, convertéronse así en produtos venabres²¹.

Esta demanda, sobre todo internacional, deu pe ao fenómeno coñecido como *globalización do viño*, que obrigaba a introducir reformas substanciais tanto na produción coma na comercialización destes viños para beneficiarse delas.

En efecto, na segunda metade dese século, as exportacións de viño experimentaron un significativo incremento En España como consecuencia da demanda francesa, diante da praga filoxérica que asolou ao país veciño. A replantación do viñado filoxerado na principal rexión produtora francesa, O Midi, realizouse sobre todo con híbridos franco-americanos que, aínda que eran moito máis produtivos, daban un viño de escasa graduación e cor, aínda que mesturados con viños españois, melloraban a súa comercialización.

O réxime arancelario favorable ofrecido por Francia facilitaba que, nas rexións próximas a este país ou as comunicadas por vía marítima, medrara a superficie cultivada e se incrementaran substancialmente as exportacións animadas por uns prezos en alza. Esta febre exportadora xerou ingresos para os viticultores que, sen embargo, non se esforzaron por mellora-la calidade, pois xa fixemos notar que a demanda francesa era de viños de alta graduación e cor, vendidos a granel para mesturar cos seus. Predominou, xa que logo, a orientación cara ese tipo de produto, sen que o cambio técnico xogara un papel significativo, a pesar de que houbese algunhas melloras, tanto no cultivo como nas prensas. En consecuencia, o vino gañou importancia entre as actividades agrarias, acadando neses momentos un máximo na súa importancia relativa no conxunto da produción agrícola, (en 1891 supoñía un 15,6 % do total)²². A expansión da superficie de viñado, dende mediados do século XIX ate 1889, foi aproximadamente dun 20-25 %, o que converte a este cultivo no mais dinámico de toda a agricultura española. Porén, o viñado, que a mediados do século XIX semellaba ser un recurso en alza, experimenta unha forte crise causada polas abondosas chuvias que arruínan as colleitas, especialmente a partires de 1852, ao que hai que engadir os efectos da epidemia da cólera entre a poboación e a propagación do *oidium*. En Galicia, Ourense foi a primeira provincia en presentar a

21. Cf. A. ARTIAGA REGO – X. L. BALBOA LÓPEZ, “La agricultura del siglo XIX”, en: R. VILLARES – A. MATO (COORDS.), *Historia de Galicia*, Vigo, Faro de Vigo 1991, Fascículo 40, 755-756.

22. Cf. GRUPO DE ESTUDIOS DE HISTORIA RURAL *Notas sobre la producción agraria española 1891-1931*, en: “Revista de Historia Económica” 11 (1983) 185-252. Citado por: E. FERNÁNDEZ - V. PINILLA, “Historia del vino en España (1850-2000)”, en: J. S. CASTILLO VALERO - R. COMPÉS LÓPEZ (COORDS.), *La economía del vino en España y en el mundo*, Alicante, Cajamar 2013, 67-98.

enfermidade así como a máis afectada, pero a incidencia da crise na paisaxe agraria foi maior no norte das provincias de A Coruña e Lugo, pouco aptas para este produto, o que marcará a desaparición definitiva de moitos cultivos²³.

Certo é que, a agricultura tradicional galega posuía ecotipos resistentes ás pragas locais mais, no XIX, as facilidades para introducir novas especies e variedades traen consigo novas pragas no marco da súa adaptación. A mesma presenza de andazos nas patacas na Galicia dese século, amosan o cultivo de variedades foráneas moi produtivas pero pouco resistentes. Á falla de remedios, ó único xeito de conxurar o perigo era a prohibición, resignándose ao uso de variedades rústicas. As pragas afectan tamén, como en toda Europa, a cultivos e aproveitamentos tradicionais: primeiro o *oidium*, logo a *filoxera* á vide, e a *tinta* ó castiñeiro. A necesidade de combatelas motivou á ciencia agronómica, mais o Estado significouse pola incapacidade de resposta profiláctica, sendo a prohibición a medida máis comunmente adoptada²⁴.

Tampouco todo foron vantaxes na expansión das exportacións, pois aquela forte demanda fomentou a fraude na produción de viño. A máis común: adición de xeso, uso de alcohol non vínico e produtos químicos..., o que xerou non poucos problemas no mercado tanto exterior como interior²⁵. Isto trouxo como consecuencia que, o sector máis boiante da agricultura española, axiña se converta tamén nun dos máis problemáticos. Dous foron os factores principais: a chegada da filoxera a España e a crise da sobre oferta, pois a forte demanda implicou a perda de calidade no viño e o exceso de adulteracións. E os problemas non remataron aí: Francia revoca as vantaxes arancelarias e a política española torna ás leis proteccionistas.

4. PRODUCCIÓN E RENDIBILIDADE DO VIÑO NO PARTIDO DE PONTEDEUME NO ÚLTIMO TERZO DO SÉCULO XIX

No fondo xeral do AMP consérvase unha caixa pertencente á sección de *Actividades agropecuarias*, identificada co número 313 (a 102 na anterior catalogación). Nela atopamos documentos dos séculos XVI ao XX, con información sobre: Preitos do Concello contra particulares e institucións sobre o comercio de viño; a defensa da regalía do Conde Lemos para a venda dos excedentes; actas das xuntanzas dos ramos de Viños e Augardentes para o reparto de arbitrios; instrucións sobre o reparto de xofre; cargos e da-

23. Cf. J. PAN MONTOJO, "Las industrias vinícolas españolas: desarrollo y diversificación productiva entre el s. XVIII y 1960", en: C. BARCIELA - A. DI VITTORIO (Eds.), *Las industrias agroalimentarias en Italia y España durante los siglos XIX y XX*, Alicante, Publicaciones de la Universidad 1994, 313-334.

24. Cf. L. FERNÁNDEZ PRIETO, *O. c.*, 36.

25. Cf., J. PAN MONTOJO, *O. c.*, 160-173. Estes comportamentos xa foran obxecto de denuncia dalgúns autores ilustrados galegos: Por exemplo: "Los diputados deberían celar principalmente sobre dos cosas, es a saber: que las medidas fuesen cabales y que los vinos no fuesen nocivos, o por su alteración o por las confecciones de que se les acompaña (...) Que la taberna donde se halle vino corrompido, se ponga una tarjeta con esta inscripción: Aquí se vendía vino podrido". *Colección de los escritos del Dr. Pedro Antonio Sánchez*, Madrid, Imprenta Manuel Minuesa 1858, 139-140.

tas na facenda local do ramo do viño; calendarios de vendimas... O seu interior contén un atado denominado: *Expedientes relativos ao viño* e identificado co número 313/2.

O documento máis interesante, verbo do noso propósito, data de 22 de xuño de 1875: *Datos relativos á produción vinícola*. Foron escolmados polos alcaldes de barrio de cada unha das parroquias que compoñían o Partido Xudicial. Requiridos a través do Concello, pola Xunta Provincial de Agricultura, Industria e Comercio do Ministerio de Fomento, cumpría aquela información, pois o Consello Superior de Agricultura estaba moi preocupado polos efectos da *filoxera* (“seca follas”) e por promover esforzos para recuperar a saúde das viñas.

Estamos na época política da Restauración. A partires de 1870 diminúe a produción de trigo e aumenta viñedos e oliveiras. Durante os últimos 25 anos de século, a extensión dedicada á viña aumenta nun 30%, e a produción de viño duplícase. Comezan a consagrarse as zonas vinícolas de alta calidade (Xerez, Montilla, Rioxá, Valdepeñas e Proriorato) e coa filoxera en Francia e Italia, os viñateiros españois fanse donos do mercado europeo²⁶. Pero desta idade de ouro de transformación vinícola non participaron os viñateiros eumeses.

De seguido, expoñemos uns cadros sistematizando as súas principais achegas para, nun segundo momento, ofrecer unhas análises conclusivas.

DATOS RELATIVOS Á PRODUCCIÓN VINÍCOLA NO CONCELLO DE PONTEDEUME EN 1875								
Parroquias	Ferrados plantados de viñas ²⁷	Cepas por ferrado	Produto en arrobas de viño por ferrado (branco/tinto)	Prezo medio da arroba ²⁸ branco (Ptas.)	Prezo medio da arroba tinto (Ptas.)	Produto de arrobas por ferrado	Gastos de cultivo e vendima por ferrado (Ptas.)	Remata a vendima
BREAMO	8	100	6,50 / 9,50	3,75	3,75	2	3	Outubro
VILLAR	10	100	7,50 / 12	3,75	3,75	2	3	“
CENTROÑA	8	100	6,50/9,50	3,75	3,75	2	3	“
BOEBRE	3	90	6,50 / 6	3,75	3,75	2	2	“
ANDRADE	3	90	2 / 4	3,75	3	2	5	“
NOGUEIROSA	4	50	- / 2	-	3	2	5	“
OMBRE	4	50	- / 2	-	3	2	5	“

Fonte: AMP 313

26. Cf. J. L. COMELLAS, *Historia de España contemporánea*, Madrid, Rialp 1993, 262-263.

27. O ferrado do Partido Xudicial de Pontevedra equivale a 548 metros cadrados.

28. Unha arroba ou cantara era o equivalente a 8 azumes, 32 cuartillos e 128 copas. Traducida a medida de capacidade actual, una arroba viña sendo un pouco máis de 16 litros.

CALENDARIO DA VENDIMA DE 1851		
Parroquia	Lugares	Días
ERINES	Balbís; Queixas e Bellas	Do 24 ao 27 de setembro
CABANAS	Riocobo, Lamelas e Anido	Do 28 ao 30 de setembro
PORTO	Cardeita de Arriba, Cardeita de Abaixo; Cadaval e Freiría; Quintas de Chamoso, Sobredavila e Barreira	Do 25 de setembro ao 1º de outubro
CENTROÑA	Porto de Riba, Tapia, Porto de Abaixo e Caldagueiro, O Cristo, longarelas, Viñas Novas, Casal, castrelo e Seara.	Do 29 de setembro ao 2 de outubro
NOGUEIROSA	San Cosme e Figueirido; Graña de Arriba e de Abaixo; Telleira; redondal e Seixo; Gándara; Pereiro e Fonteña..	Do 25 ao 30 de setembro
OMBRE	Parras de Fontenla, Portocarrale ata Nogueirosa e Agra; Freixeiro e Atellos; Cristo Baelas e Xenardos; Igrexa de arriba, de abaixo e Mediña.	Do 26 ao 29 de setembro
VILAR	Trobo e Espiñeira; Augabar	1 e 2 de outubro
BOEBRE	Porpios; Sobreira, Conchouso e Viñas Novas; Peral Freiderías e agregados	Do 29 de setembro ao 1 de outubro
BREAMO	Golpilleira	28 de setembro
ANDRADE	Chousa do Pardo; Arrabales	28 e 29 de setembro
CASTRO	Sto. Tomé de Bemantes; Miño e leiro; Carantoña; Perbes e Vilanova	Do 28 de setembro ao 2 de outubro

Fonte: AMP 313

DATOS RELATIVOS Á PRODUCCIÓN VINÍCOLA NO CONCELLO DE VILARMAIOR EN 1875								
Parroquias	Ferrados plantados de viñas	Cepas por ferrado	Arrobas por ferrado	Produto en arrobas branco / tinto	Prezo da arroba branco (Ptas.)	Prezo da arroba tinto (Ptas.)	Gastos de cultivo e vendima por ferrado (Ptas.)	Remata a vendima
DOROÑA	4	90	2	2/5	3,75	3,75	5	Outubro
GRANDAL	3	80	2	2/6	3,75	5	5	"
GUIMIL	2	80	6	2/4	-	3	6	"
TORRES	1	29	2	1/1	2,90	2	6	"
VILAMATEO	2	90	7	1/6	2,90	2	6	"
VILARMAIOR	2	90	3	1/2	2,90	2	7	"

Fonte: AMP 313

DATOS DA PRODUCCIÓN VINÍCOLA EN MIÑO, FENE, MUGARDOS, MONFERO E A CAPELA EN 1875								
Outros concellos do Partido	Ferrados de viñas	Cepas por ferrado	Produto de arrobas por ferrado	Arrobas de tinto ao ano	Arrobas de branco ao ano	Prezo da arroba branco (Ptas.)	Prezo da arroba tinto (Ptas.)	Gastos de cultivo por ferrado (Ptas.)
CASTRO	76	780	–	–	–	6	6	3
FENE	29	200	2	19	40	2,50	2,50	7,50
MUGARDOS	540	600	2	13,50	34	2,50	3,50	7,50
MONFERO	Distrito rural que nada exporta							
A CAPELA	Ningunha clase de cepas ou parras hai plantadas							

Fonte: AMP 313

5. CONCLUSIÓN

A entrada do século XIX marcou un antes e un despois na economía de Galicia. Dunha banda desaparece o réxime de autoconsumo, e doutra consolídase a pequena explotación campesiña, paralela ao despegue da moderna industria. Comeza, xa que logo, a lenta transición do autoconsumo ao mercado no que o viño do territorio da comarca eumesa, de non ser por factores que, de seguido, enumeraremos, podería ter sido un paradigma de expoñente.

Si ben é verdade que Galicia non participou da bonanza económica vinícola que afectou a outras rexións de España entre 1872 e 1892, si é certo que, logo da actividade pesqueira e do aproveitamento de madeira, a produción e comercio de viños semellaba converterse no recurso de maior importancia da actividade económica local, máis aínda que a industria do curtido ou as explotacións gandeiras²⁹. A tradición de cultivo no sector, as leis locais proteccionistas e as demandas comerciais, semellaban garantir unha boa evolución de beneficio, mesmo para poder compensar as avesas da crise dos cereais. Porén, logo do ano 1852 por efecto do *oidium*, esa outra praga tamén de orixe americana que entrou en Europa cara ao 1845, deixouse de coller viño en moitas zonas neste distrito e a trabe tornouse en canga. A pouco que se comparen os cadros ofrecidos, axiña nos decatamos da baixa produción e rendemento. Se, por exemplo, na época do Catastro de Ensenada (1750), a parroquia de San Estevo de Erines producía ela soa tantas arrobas de viño coma a totalidade das parroquias de Pontedeume a mediados do século XIX. O mesmo que se destaca a escasa rendibilidade do viño colleitado por ferrado de terra: en Ponte-

29. Cf. E. GONZÁLEZ LÓPEZ, *El reinado de Isabel II en Galicia. La regencia de María Cristina. Moderados, progresistas y carlistas*, Sada, Edicións do Castro 1984, 362.

deume 40 ferrados (21.920 metros cadrados) só producían 14 arrobas (a penas 230 litros).
 ¡Os datos de 1875 demostran o a pernicioso relación causa efecto de tres factores non desenvolvemento da economía vinícola local:

- **As pragas (Oidium e filoxera).** Neste tempo a filoxera empezou a invadir a Península. O primeiro andazo se testemuñase en Málaga en 1876. En Ourense se testemuña en 1881 e, a partir de entón, a enfermidade foi cercando paulatinamente aos viñedos. O número total de viñedos reduciuse de 1.706.501 hectáreas en 1889 a 1.367.845 en 1907, cando cesou a plantación da vide americana, inmune á filoxera. A produción de viño descendeu de 29 millóns de hectolitros en 1892, a unha media de 21,2 millóns para o período 1892-1902, descendendo en máis dun 75% os envíos a Francia³⁰. Con todo, a propagación da filoxera non foi en Galicia tan rápida e virulenta como en outras rexións de España. A resistencia que ofrecían tanto o tipo de solo (areas e esquistos) como o clima húmido, permitiu repoñer as viñas enfermas sen que se notase moito a regresión superficial. No momento en que fixo a súa aparición a praga calcúlase que había en Galicia pouco máis de 31.000 hectáreas de viñado, que descendieron a 21.800 a comezos del século XX, e tornou a ser de 27.800 en 1915 e de 31.000 en 1926, cando se deu por superada a crise. Por tanto, pódese dicir que os efectos destrutivos da filoxera puideron ser reparados case na súa totalidade. En troques, a praga de *oidium* foi moito máis determinante pois conseguiu erradicar o viñado das rías da Mariña (Ortigueira, Viveiro e Foz) e reduciuno drasticamente nas atlánticas (Ferrol, Muros, Arousa, Pontevedra e Vigo). Curiosamente a mesma humidade que favorece o desenvolvemento da *oidium* foi a que impediu unha máis rápida propagación da filoxera, que non gusta de ambientes tan acuosos³¹.
- **Calidade do viño producido.** Os franceses (principais clientes para exportación), xa estaban a recuperar os seus viñedos e repudiaron o tratado comercial con España. Moi probablemente, polas condicións do viño colleitado, maiormente de baixa graduación e cor branca, (Francia pedía cor tinto e moito grado).
- **Illamento.** Por mor das escasas infraestruturas para o transporte (aínda non dera chegado o ferrocarril a Pontedeume) non fixeron evolucionar este sector cara as cotas que, de seguro, podería acadar.

A replantación e enxertado de novos viñedos na nosa comarca, ben das castes autóctonas ou das que viñeron a finais do século XIX para repoñer as danadas, aínda se fai esperar no século XXI. Será moito desexar que o esteiro do Eume torne a ser *Terra Vitis*? Se cadra, cómpre estar atentos ao cambio climático.

30. Cf. J. HARRISON, *O. c.*, 47-48.

31. Cf. JUAN PIQUERAS HABA, *La filoxera en España y su difusión espacial: 1878-1926*, en: "Cuadernos de Geografía" (2005) 77, 101-136.